

Překladačtelská tradice a jazyková tvořivost

TEORIE A KRITIKA PŘEKladu
MGR. BOŽANA NIŠEVA, PH.D.

„Klasický“ překlad

- Je vůbec možný **ideální** a aspoň pro jednu generaci **normativní překlad**?
- Má-li oprávnění **několik současných překladů** téhož díla?
- Podle J. Levého (2012: 94) o překladu „dobovém“, „klasickém“ apod. je možné mluvit spíše u prózy, kde tvořivý podíl tlumočnicka je menší, zatímco u poezie je každý překlad svébytné básnické dílo.
- Velmi často se jeden z několika překladatelů zahraničního klasika stává pro danou generaci dominantním, tedy *cum grano salis* klasickým. Zvláště výrazná je tato tendence u překladatelů divadelních. Přitom šanci stát se klasickým má nejen překlad nejlepší, nýbrž také nejvšestrannější.
- „Klasický“ překlad si uchovává svou platnost jen v jedné jazykové a kulturně jednotné epoše, pokud totiž je této době jazykově a interpretačně přiměřený.
- Čím rychleji se národní jazyk vyvíjí, tím rychleji překlady zastarávají (velmi pomalu probíhal v posledních stoletích vývoj francouzštiny a angličtiny, velmi rychle naproti tomu v některých jazycích slovanských). A samozřejmě došlo také na přelomu dvou výrazně rozdílných epoch, jako např. od klasicismu k romantice, ke změně klasických překladů Shakespeara, Molièra aj.

Překladatelská tradice

- Reprodukce je činnost opakovaná, proto se u větších děl, která se překládají častěji, vytvoří **interpretační tradice**. Podobně jako v herectví i v překladačství každý další interpret navazuje na dílo interpretů předchozích.
- Shody mezi staršími a novějšími, popř. paralelně vznikajícími překlady téhož literárního díla jsou náhodné tam, kde není v cílovém jazyce možnost jiného řešení. Podle J. Levého (2012: 96) by „bylo omylem se takovým shodám vyhýbat, mohou být naopak znamením, že oba překladačové dosáhli buď jediného, nebo optimálního řešení.“
- Obecně lze říci, že má-li nová reprodukce být uměleckým činem, musí být překlad jako celek dílem nového překladače, nikoli **plagiátem** z verzí předchozích.

- **Plagiát** je v překladatelství daleko častější než v literatuře původní. Nejsnadněji se rozpozná v překladu básnickém nebo takovém, kde silná jazyková a historická podmíněnost textu nutí k objevování původních překladatelských řešení.
- **Tlak překladatelské tradice** se nejsilněji uplatňuje v těch případech, kde překladatelské řešení dřívějších generací se již stalo součástí českého kulturního povědomí, jako např. u **okřídlených rčení a pojmů**, u **knižních titulů** apod.
- Někdy je síla tradice taková, že je překladatel proti ní bezmocný.
- Jsou však případy, kdy se nabízí také jiné řešení, ale pokud starší řešení vyhovuje, a nové znění není výrazně lepší, je v těchto případech zbytečné a škodlivé se od něho odchýlovat, protože se tím rozkolísávají tato vžitá **kulturní fakta**.
- Názvy Shakespearových her se tradují bez podstatných změn již od prvního úplného českého vydání; ujal se nový Saudkův název *Veselé windsorské paničky* za *Veselé ženy windsorské*, ale dosud o svou existenci zápasí *Jak zkrotit saň* proti staršímu *Zkrocení zlé ženy*.
- Proti názvu Stendhalova románu *Červený a černý* prosadil ve vydání z r. 1952 editor souboru název *Červená a černá*, vycházející celkem správně z názoru, že jde o označení barev a že u českých „barevných titulů“ je vžitá femininum (*Červená a bílá, Modrá a zlatá* atd.). Staré znění, ustálené J. Vodákem, O. Levým i K. Růžičkovou, se však udrželo.

Jazyková tvořivost

- V každém překladu uměleckého textu, prozaického i básnického, lze sledovat minimálně dvě základní roviny: **rovinu jazykových prostředků** v rámci konfrontace dvou systémů a **rovinu jazykově tvořivou**.
- Chápeme-li výsledný český překlad uměleckého textu jako jednu z možných variant invariantního (ideálního) textu, či spíše jako **jednu z možných variant interpretace invariantního textu**, pak lze výběr oné konkrétní varianty pokládat právě za **výsledek překladatelovy jazykové tvořivosti**.
- Mezi systémově konfrontační a jazykově tvořivou složkou překladatelovy práce **nelze vytyčit zřetelnou hranici**. Systémová konfrontace je totiž základem každé dílčí operace, na němž vyrůstá složka tvořivá.
- Překladatelova tvořivost je omezena na oblast jazykovou (Levý 2012: 100). Zároveň je přirozené, že také výsledky tvořivé práce s jazykem musí být **analyzovatelná i lingvistickými metodami**. **Předmětem literárně estetické analýzy** se pak stávají literární a estetické důsledky jazykové tvořivosti.

Nejčastější jazykově tvořivé operace při uměleckém překladu

■ Transformace:

- základní výběr z normativních i nenormativních možností jazykových prostředků;
- může se pohybovat na pomezí systémově konfrontační a jazykově tvořivé složky překladatelovy práce (tvořivá složka se uplatňuje především při překladu básnického textu).
- Tvořivé transformační operace však dobrý překladatel provádí i při překladu prozaického textu. Neváže se zpravidla jen na slovníkový ekvivalent, který vždy nemusí obrážet vzájemný vztah struktury lexikálních synonym v obou jazycích, nýbrž se snaží čerpat z veškerého lexikálního bohatství, jež čeština v dané situaci nabízí.
- **Například:** při překladu něm. *goldig*, bulh. *златен, златучт*, má český překladatel k dispozici vedle běžných slovníkových ekvivalentů *zlatý, zlatový, zlatistý* i množství dalších variant utvořených předponami a příponami – *nazlátlý, zlatavý, zlatitý, zlatnatý, zlatný, zlativý* apod.

- **Stylizace:** při uměleckém překladu se uplatňuje především jako **distribuce určitého výběru jazykových prostředků všech úrovní**, tj. hláskoslovných, morfologických, syntaktických, lexikálních i frazeologických. Překladatel s ní pracuje především při vytváření stylových ekvivalentů východiskového textu, anebo při uspořádání zvukového materiálu básnického textu (aby se stal v češtině ekvivalentem zvukové esteticky funkční podoby originálu).
- Jestliže překladatel vytváří **ekvivalent jakéhokoli nespisovného útvaru** využitého ve východiskovém textu (ať už je ve své originální podobě stylizován, či nikoli), provádí zpravidla *nejdříve transformaci jazykových prostředků* na příslušných rovinách, tj. vybírá příznakové hláskoslovné morfologické, syntaktické, lexikální, případně frazeologické prvky a potom je stylizuje, tj. rozhoduje o jejich optimální frekvenci a kombinaci v cílovém textu.
- Při stylizaci pak překladatel nezřídka **kompensuje** užitím určitých prostředků téže kvality, obsažených ve východiskovém textu jako celku, tam, kde pro to čeština vytváří příznivé podmínky, bez ohledu na jejich konkrétní distribuci v originále.

■ **Deformace normy:** překladatel s ní pracuje, má-li přeložit *deformované útvary originálního textu*. Deformace se uplatňuje na všech úrovních, od deformací pravopisných, hláskových až po frazeologické.

- **Pravopisné deformace** jsou využívány při *stylizaci nespisovnosti*

Např. *děcký, poněvač, mněsíc, rosypal* apod., případně při stylizaci nedostatečné znalosti jazyka, např. *zhůru, ze slof, uš* apod. Oba záměry se vesměs realizují tímž typem pravopisné deformace – **fonetizací**. Proti tomu prostředky lidové etymologie či hyperkorektnosti (např. *holidž, labud', děditství*) jsou využívány vzácněji.

- **Hláskové deformace** se většinou uplatňují při stylizaci špatné znalosti jazyka či při stylizaci dětské řeči

Např. *čeceda* ‚předseda‘, *dřikrát*, *břesně*, *všeholení* ‚šveholení‘ *jezelo* ‚jezero‘, *zenelé* ‚zelené‘. Vedle **hláskové metateze** a **záměny samohláskové kvantity** se tu nejčastěji uplatňuje opět **záměna znělých a neznělých souhlásek**. Jejich fonologické platností se pak často využívá i v *jazykové komice*, např. *abyste ho stravě ušil, kouslo vánoc, telekrám* apod.

- **Morfologické deformace** vesměs napodobují nenáležité skloňovací a časovací vzory, případně zaměňují jeden rod za druhý apod.

Např. *v kostelách, píšete úkolu, hulákuje, jasnej odpověď, se zárukem*, neřečnejte apod.

- **Lexikální deformace** se uplatňují nejen při stylizaci nespisovnosti nebo nedostatečné znalosti jazyka, ale také jako novotvary, nově utvořená slova, které v textu plní nejrůznější sémantické a estetické úkoly.

➤ Sémanticky lze rozlišovat novotvary, které nahrazují neexistující lexémy v češtině (*kodrcák*), novotvary simulující smysluplnost, např. *pětikráska, odčlověčit se, ježiles, křídla, ekzémník* apod., a novotvary nesimulující smysluplnost, vesměs surrealistické, ev. dadaistické jazykové kreace, např. *košilela, ku hloublakům, bobeóbi, veeómi, třepetatá* apod.

➤ Slovo tvorně lze rozlišovat jednak **kalky** neologismů východiskového jazyka (např. něm. *Vierviertelschwein* ≈ čtyřčtvrťprase, rus. крылишкует = křídélkuje; angl. *undarling* ≈ nemiláček, pol. *niemowa* ≈ neřeč), jednak novotvary podle českých slovo tvorných modelů.

Např. **podstatná jména** včetně jmen vlastních, jako: *hospodinec* (vzniklé kontaminací jmen *hospoda* a *hostinec*), *všehokvět, zeměplaz, popravenec, krvelačnice, hroznouš, inkoustolízal, stříbrokůň*, **přídavná jména**: *večeravý, nahoulinký, ničerný, školkový*, **slovesa**: *přepověřit, juliovat, viditelnět, uletavit se*, **příslovce**: *samosebně, proudně* atd.

■ Deformace normy

➤ **Frazeologické neologismy** vznikají formálními i obsahovými úpravami ustálených spojení, ať už jde o:

- **křížení dvou úsloví**, např. *dělat z komára vola, chyb jako písku, kápnout do černého*;

- **vytváření logických opaků**, např. *házet svině perlám*

- o celou řadu dalších deformací, které mají většinou signalizovat nedostatečnou znalost jazyka, např. *nepůjde to do krve, nechat v pokoji, od hlubin duše* apod.

➤ Zvláštní skupinou **syntakticko-frazeologických deformací** bývají **kalky** signalizující špatnou znalost jazyka. Srov. např. *ptát otázku vedle* angl. *to ask a question* apod.

- **Substitute** neboli náhrada domácí analogií se uplatňuje u takových prvků východiskového textu, které jsou jedinečně závislé na kulturním kontextu. Substituovat lze:

- jednotlivá pojmenování včetně **vlastních jmen**, např. angl. Mr. Ford ≈ pan Vodička, Mr. Page ≈ pan Hošek;

- **názvy reálií**, např. bulh. dekar ≈ hektar (s patřičným přepočtem plošné míry); **frazeologismy**, např. angl. *to carry coals to Newcastle*, rus. *морю воды прибавлять* ≈ *vozit dříví do lesa*.

- Právě proto, že překladatelova tvůrčí činnost je omezena na **jazykové přestylizování**, snaží se někdy překladatel aspoň v této oblasti ukázat svou samostatnost a tvůrčí schopnost a upadá pak snadno do samoučelné virtuozity, vytváří nová slova, kde jich není zapotřebí, anebo bezdůvodně přetváří slova stará.
- A naopak: překladatel může a je povinen plně rozvinout svou jazykovou tvořivost tehdy, má-li do češtiny převádět stylistické hodnoty, pro které se ještě ve vývoji národní literatury neobjevily vyjadřovací prostředky.
- Např. v počátcích divadelního překladatelství koncem 18. století měla čeština vyhovující prostředky pro převod dialogů lyrických, drastických a domáckých, ale neměla dosti propracován styl patetický.
- Nejsvícenější práci, ale zároveň i největší možnost tvůrčího přínosu má překladatel při převádění děl, pro něž **v českém literárním vývoji chybí protějšek**. Jak překládat klasickou prózu – zvláště její složitější rozpracovaná souvětí, když čeština nemá vypracován klasicistický sloh vhodný pro převádění vybroušených esejů nebo realistického románu 18. století?
- Nutnost vytvářet si pro potřeby překladatelské nové výrazové možnosti se netýká jen staré literatury. Některé jazyky mají např. možnost daleko bohatěji jazykem odstínit sociální rozvrstvení postav, protože jejich hovorový jazyk má daleko širší škálu stylistických hodnot.

Textové a stylové konvence v překladu

- Český překladatel krásné literatury musí při své práci mj. řešit i **rozdíly ve stylových a textových konvencích původního díla a domácího literárního kontextu.**
- Tyto rozdíly jsou většinou podmíněny kulturní tradicí i momentálními konvencemi společenskými.
- Všechny tyto okolnosti se přirozeně promítají do jazyka.
- Jedním z nejvýraznějších příkladů rozdílných stylových konvencí jsou asymetrie v uvozovacích větách, ve využívání uvozovacích sloves. V literárních dílech psaných např. anglicky nebo bulharsky je vysoká frekvence tvarů uvozovacího slovesa **říci**, srov. a. *said*, b. *каза, рече*.
- V české stylové tradici se uvozovací věty různě sémanticky obohacují, aby pomáhaly rozvíjet děj. Většina českých překladatelů tuto domácí stylistickou tradici respektuje a stereotypní uvozovací slovesa originálu v českém překladu obměňuje jednak slovesy v podstatě **synonymními**, např. *pravil, povídal, děl, podotkl, poznamenal, prohodil, konstatoval*, jednak **slovesy, jejichž obsah vyplývá z děje**, např. *odpověděl, oslovil ho, ozval se, ptal se, zeptal se, začal, rozkřikl se, zašeptal, pobídl, okřikl, nabádal, naléhal, oznámil, přidal se, usmál se, zaváhal, přitakal, rozzlobil se, zajímal se, soudil, přiznal, mínil, radil, souhlasil, odporoval, doplnil, navázal* apod.

- Značné stylové rozdíly, vycházející z **odlišné kulturní tradice a společenské konvence**, lze pozorovat také v rovině expresivity mnohého cizojazyčného díla a jeho českého překladu.
- Jde tu jednak o **rozdíly v síle expresivity**, jednak o **rozdíly v jejích formách**.
  - Například za stylisticky neutrální či neutrálnější výrazy anglické se v překladu objevují značně expresivní výrazy české, např.; *cry* ≈ *brečet*, *talk* ≈ *klábosit*, *father* ≈ *táta*, *sit* ≈ *dřepět*, *no water* ≈ *ani kapka vody*, *more important* ≈ *stokrát důležitější*, *say nothing* ≈ *mlčet jako ryba*, *very easy* ≈ *pěkně polehoučku* (Knittlová 1983).
  - Podobně je tomu v překladech do slovenštiny, srov. např. *really hungry* ≈ *hladná ani vlk*, *thick parson* ≈ *pupkaté farárisko*, *she would not stay for it* = *vykašle se naň* apod. (Vilikovský 1981).

- Jisté zesílení expresivnosti v české soudobé překladatelské praxi můžeme pozorovat nejen v překladech z angličtiny, ale též ze slovanských jazyků, např. z ruštiny, polštiny, a dokonce i ze slovenštiny.
- Srov. rus. *мне очень нравится* ≈ *děsně se mi líbí*, *все светлеет вокруг* ≈ *udělá se kolem úplná polární záře*; *дом* ≈ *barák*, *смирные девочки* ≈ *bezva holky*; *работа* ≈ *rachota*; pol. *od razu 'hned'* ≈ *bez dlouhých cavyků*; *až mu serce bije* ‚až mu srdce tluče‘ ≈ *až mu srdce buší jako pendlovky*; sl. *nos* ≈ *čuchometr*; *odišli* ≈ *zdrhli*; *spí* ≈ *chrápe* n. *hajá*; *ostal* ≈ *zkejsnul*.
- Expresivnější české výrazy nezřídka vedou k vulgarizaci: *sedeli doma* ≈ *seděli doma na prdeli*; *staral sa do politiky* ≈ *sral se do politiky*; *ztichla* ≈ *zarazila klapačku* apod.
- Při překladu do češtiny můžeme pozorovat také rozdíl v jazykových prostředcích, jež má expresivita k dispozici. Nejen při překladu z angličtiny, která vyjadřuje emocionalitu analyticky, ale také při překladu z příbuzných slovanských jazyků, jež vesměs využívají citoslovcí hojněji než čeština. Srov. rus. *Ну и ну!* ≈ *To jsou věci!*; *Да ну?* ≈ *Je to možné?*; *Фы-ты ну-ты* ≈ *Podívejme se!*; sl. *Jaj, ved' si ty blázon!* ≈ *Božemůj, ty jsi ale blázen!* apod.

- Dobové konvenci podléhá užívání **vulgarismů** a tzv. **expletiv** neboli kleteb. Vulgarismy patří mezi tzv. slova tabuová.
- Jestliže překládaný text vznikl v kulturním systému, v němž je vůči tabuovým slovům větší tolerance než v kontextu domácím, vznikají problémy.
- V polovině minulého století např. překladatel Shakespeara J. Malý vulgarismy vynechával se zdůvodněním, že „pro svou špinavost a necudnost jen surovým vkusem onoho věku omluvili se dají“, zatímco J. Neruda tento postup právem kritizoval.
- Z vývoje společenské konvence v této oblasti je zřejmé, že emotivní složka **vulgárnosti** a **tabuovosti** ve významu jednotlivých slov je proměnlivá, že se oslabuje úměrně s rostoucí frekvencí těchto slov v literárních textech.
- **Expletiva** většinou už dávno pozbyla svou tabuovost. Z hlediska překladu je zajímavá nejen četnost expletiv, závisující na dobové společenské konvenci, ale i jejich etymologie. V tomto ohledu patří expletiva do reálií spjatých s kulturním systémem, a je tudíž třeba s nimi v překladu jako s reáliemi nakládat.

- V řadě případů v literárním překladu nelze uplatnit sémantický překlad – je nutno použít **ekvivalent funkční**. Nejde tu jen o to, že v některých kulturních systémech, a tudíž i v jazycích převládají kletby z oblasti sakrální (oslovování boha a ďábla), zatímco v jiných z oblasti sexuální, ale také o to, že je třeba - právě tak jako u výrazů etikety - **přesně znát jejich komunikační emotivní hodnotu**.
- I v této oblasti lze pozorovat s postupem času **detabuizaci**:
  - expletiva s oslovením Boha, angl. *God, oh God, my God, good God, for God's sake, Christ*, rus. *зочподу* něm. *mein Gott, um Gottes Willen* se většinou překládají výrazy *proboha, probůh, kristepane, prokristapána*;
  - kletby s oslovením ďábla a pekel, angl. *the hell, the heck*, něm. *zum Teufel*, ruská idiomatická spojení s *чepm* se nejčastěji překládají výrazy *sakra, ksakru, kruci, krucinál, hergot, hernajs, krucifix* (tedy opět výrazy původně sakrálními), zatímco starší překlady využívaly v souladu s tehdejší společenskou konvencí spíš tabuových variant některých z nich, např. *saфра, saфриš, saфрапoрте, сапрlот, herгош, herшоf*, jež současnému čtenáři znějí folklórně a komicky.

Použitá literatura

KUFNEROVÁ, Zlata: Textové a stylové konvence v překladu.
In: *Překládání a čeština*, Praha 1994, s. 106-109.

KUFNEROVÁ, Zlata: Umělecký překlad a jazyková tvořivost.
In: *Překládání a čeština*, Praha 1994, s. 109-113.

LEVÝ, Jiří: *Umění překladu*, Praha 2012.

VILIKOVSKÝ, Ján: *Překlad jako tvorba*, Praha 2002.